

Пилип В. В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету
ORCID: 0000-0001-6483-0749

СУЧАСНІ КОНЦЕПТИ ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНІВ «ІНСТИТУТ» ТА «ІНСТИТУЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА»

MODERN CONCEPTS ON UNDERSTANDING THE PHENOMENON OF INSTITUTE AND CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS

У статті наголошено на потребі забезпечення умов для розбудови соціально активного громадянського суспільства, розширенні сфер його впливу, створенні дієвих механізмів для залучення до участі в управлінні державними справами. Обґрунтовано, що у зв'язку з відсутністю у чинному законодавстві визначення такого поняття як інститути та інституції громадянського суспільства, відсутня єдина концепція щодо визначення суб'єктів, які можуть бути віднесені до цих категорій. Визначено, що структурами громадянського суспільства можуть бути як формалізовані об'єднання, так і неформалізовані суб'єкти, які перебувають у передінституційному статусі.

Наголошено, що у правовій державі діяльність інститутів громадянського суспільства відбувається у межах державних відносин, хоча при цьому її суб'єкти є незалежними від держави, а спрямованість їхньої діяльності визначається загальним інтересом її членів.

Запропоновано поряд з інститутами громадянського суспільства, які мають формалізований статус виокремлювати ще й інституції, під якими слід розуміти неформалізовані самостійні та незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак формалізованого об'єднання, адже не зареєстровані у порядку, передбаченому законом або ж взагалі не передбачають такої реєстрації, хоча і діють у межах правового поля. Визначено, що спільними іманентними ознаками інститутів та інституцій громадянського суспільства є такі як: їх залученість до забезпечення процесів життєдіяльності суспільства та участь в державному управлінні (шляхом здійснення громадського контролю); відсутність наміру отримання прибутку; спрямованість діяльності на реалізацію суспільного інтересу їхніх членів. Наголошено, що у період повоєнної відбудови України саме громадянське суспільство відіграватиме важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, задоволенні потреб її громадян, реалізації багатьох функцій інститутів держави тощо, у зв'язку з чим ця проблематика потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Ключові слова: громадянське суспільство, інститут, інституція, формалізований статус, правова держава, демократія, іманентна ознака.

In the article, the author emphasizes the need to ensure the conditions for the development of a socially active civil society. This is possible by expanding the spheres of its influence, creating effective mechanisms for citizens' participation in the management of state affairs. It is substantiated that the legal system of Ukraine lacks a definition of such concepts as institutions and institutions of civil society. This leads to active scientific discussions and misinterpretation of these concepts. For example, there is still no single concept for defining subjects that can be classified as civil society structures. It was determined that the structures of civil society can be both formalized associations and non-formalized entities that are in a pre-institutional status.

It is emphasized that the activity of civil society institutions takes place within the framework of state relations, although its subjects are independent of the state, and the direction of their activity is determined by the general interest of its members.

It was determined that institutions of civil society are non-formalized independent and independent from the state voluntary associations of socially active citizens, which have organized to realize the general public interest, but have acquired the signs of a formalized association, because they are not registered in the manner prescribed by law or do not provide at all such registration, although they operate within the legal field. It was determined that the common immanent features of institutions and institutions of civil society are as follows: their involvement in ensuring the processes of society's vital activities and participation in state administration (by exercising public control); lack of profit-making intention; the focus of activity on the realization of the public interest of their members, etc. It was emphasized that during the period of post-war reconstruction of Ukraine, the civil society itself will play an important role in ensuring the sustainable development of the state, meeting

the needs of its citizens, implementing many functions of state institutions, etc., in connection with which this issue requires further thorough research.

Key words: *civil society, institution, institution, formalized status, constitutional state, democracy, immanent feature.*

Постановка проблеми. Одним із напрямів державної політики є створення належних і сприятливих умов для гармонійного розвитку громадянського суспільства та його інститутів. Вагому роль у забезпеченні цих процесів відіграють інститути держави, які перш за все визначають правові засади діяльності останніх, зокрема врегульовують порядок створення та реєстрації формалізованих структур громадянського суспільства, визначають напрями їх діяльності, спрямовують та деякою мірою контролюють останню тощо. Разом із тим, законодавче підґрунтя для діяльності структур громадянського суспільства має відповідати реаліям життєдіяльності суспільства, забезпечувати потреби громадян у контексті створення можливостей для реалізації їхнього конституційного права на об'єднання та ін.

Зважаючи на той довготривалий шлях, який Україна вже подолала на шляху побудови громадянського суспільства та враховуючи ті складні умови, за яких вона продовжує це здійснювати наразі, окреслені завдання не втратили своєї актуальності, а навпаки набули значимості – особливо в часи повоєнної відбудови нашої держави.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукова полеміка у визначенні дефініцій і сутності таких наукових категорій як «громадянське суспільство», «інститут громадянського суспільства», «інституція громадянського суспільства» триває до сьогоднішнього дня. Визначення цих понять знаходять відмінні тлумачення в соціології, філософії та у галузевих юридичних науках. Наразі актуалізоване завдання щодо їх тлумачення у сучасному вимірі, виходячи з методології правничої науки.

Грунтовні дослідження у межах проблематики, пов'язаної зі становленням і розвитком громадянського суспільства, його інституцій та інститутів, проведені В. Ю. Бондаренко, В. О. Корнієнком, А. М. Мерник, А. В. Петрашкіним, М. Тимченком, Н. В. Філик, М. М. Цимбалюком, Ю. С. Разметаєвою та багатьма іншими.

Непоодинокими в юридичній літературі є спроби визначити особливості взаємодії інститутів громадянського суспільства та держави. Їм присвячено ретельну увагу у працях М. В. Денисюка, А. О. Дегтяра, А. В. Халецького, С. В. Белай, Я. В. Лазура, С. О. Кириченка, В. М. Кравчук, М. М. Новікова, М. Г. Тура, О. В. Кожухар та ін.

Метою статті є осмислення сучасних концептів феноменів «інститут громадянського суспільства» та «інституція громадянського суспільства», визначення їх іманентних ознак.

Виклад основного матеріалу. Представники юридичної науки і практики активно взялися за теоретичну розробку проблеми громадянського суспільства лише на початку 90-х років. Це пов'язано з активно здійснюваним у цей період конституційним процесом, реформацією більшості суспільних інститутів (вибори, політичний плюралізм, народовладдя, власність), визнанням людини найвищою соціальною цінністю та потребою трансформації українського суспільства від тоталітарного минулого до правового демократичного громадянського суспільства [1, с. 9–10].

Наразі, як зазначається в юридичній літературі, при визначенні поняття «громадянське суспільство» вчені дотримуються різних підходів, дехто узагальнює та виокремлює від трьох до семи основних підходів [2]. Водночас висловлюються пропозиції щодо зведення дискусії до двох основних підходів, адже здебільшого вчені намагаються тлумачити дефініцію цього поняття у вузькому та широкому сенсах [2, с. 123; 3]. Дещо інакше узагальнив підходи науковців С. П. Соляр, зазначаючи, що погляди на природу громадянського суспільства можуть бути об'єднані за такими підходами: (1) широкий підхід, за яким громадянське суспільство розглядається як етап розвитку суспільства в цілому і включає в себе державу як один із його структурних елементів; (2) підхід, за яким громадянське суспільство визначається через протиставлення державі і охоплює всю сферу позадержавних відносин; (3) підхід, відповідно до якого основними сферами суспільного життя є публічна сфера (сфера реалізації загального суспільного інтересу, а тому – сфера функціонування публічної влади), економічна сфера (в якій відбувається реалізація суто економічних інтересів і розвиток якої є можливим як за умови наявності громадянського суспільства, так і в умовах його відсутності або слабкості), сімейна сфера і, нарешті, громадська сфера, тобто сфера вільної комунікації членів суспільства з метою реалізації певного спільного інтересу, сфера реалізації свободи; (4) підхід, прибічники якого закликають розглядати громадянське суспільство не тільки як сферу відносин, яка існує в межах національної держави, але й як більш глобальну сферу, сферу так званого глобального громадянського суспільства; (5) підхід, відповідно до якого громадянське суспільство становлять будь-які форми комунікації членів суспільства для реалізації певних спільних інтересів – громадських, політичних, економічних та ін. [4, с. 15]. Ураховуючи викладене, вважаємо необхідним висловити власне бачення на

розуміння сутності такої категорії як громадянське суспільство.

На нашу думку, діяльність громадянського суспільства може відбуватися у будь-якій сфері життєдіяльності суспільства. Проте не становить центральну ідею організації населення у відповідні інститути реалізація приватного інтересу. Тобто їхня діяльність не має бути пов'язаною з наміром отримання прибутку, адже за таких умов, структури громадянського суспільства набуватимуть статусу суб'єктів господарювання. Магістральною ідеєю об'єднання громадськості все ж таки залишається реалізація суспільного інтересу.

Водночас не можна стверджувати, що діяльність громадянського суспільства відбувається у сфері позадержавних відносин. На нашу думку, саме міра залученості громадськості до діяльності інститутів держави є одним із показників рівня демократії в державі. Адже джерелом влади є народ, тому межі народовладдя не повинні закінчуватися на стадії обрання представників органів державної влади і органів місцевого самоврядування. Інститути громадянського суспільства повинні бути забезпечені такими можливостями як: участь у формуванні державної політики, здійснення контролю за діяльністю державних органів, установ, що не пов'язане з наданням їм доступу до державної таємниці та ін.

З приводу тлумачення такої категорії як «інститут громадянського суспільства», то, наприклад, М. В. Денисюк, який розрізняє формалізовані та неформалізовані їх структури, під цим поняттям пропонує розуміти «номінально незалежні від держави формалізовані або неформальні структури, створені на основі спільної волі їх учасників або за допомогою держави з метою досягнення певних суспільних цілей і завдань або розв'язання проблем. Увесь комплекс таких структур, зв'язків між ними, норм і цінностей, що в сукупності здатні впливати на державні інститути з метою захисту прав і свобод людини і громадянина, становить громадянське суспільство». Серед іманентних ознак, що відрізняють інститути громадянського суспільства, вчений визначає такі:

- 1) їх формальну незалежність від держави;
- 2) створення шляхом вільного волевиявлення на основі спільного наміру громадян або завдяки державі (адвокатура, органи місцевого самоврядування);
- 3) спрямованість діяльності, що полягає у досягненні певних суспільних цілей, вирішенні завдань або розв'язання проблем тощо [5, с. 10]. У цілому ми погоджуємося зі вченим, однак слід наголосити, що органи місцевого самоврядування все ж таки є суб'єктами державного управління.

Принципово важливим вважаємо наголосити на тому, що у положеннях чинного зако-

нодавства відсутнє визначення таких понять як «інститут громадянського суспільства», «інституції громадянського суспільства». Лише у деяких нормативно-правових актах вони знаходять своє описове визначення або перелік конкретних органів, які можуть бути віднесені до інституцій громадянського суспільства. Так у Порядку сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976 визначено, що під інститутами громадянського суспільства слід розуміти «громадські об'єднання, професійні спілки та їх об'єднання, творчі спілки, організації роботодавців та їх об'єднання, благодійні і релігійні організації, органи самоорганізації населення, недержавні медіа та інші неприємницькі товариства і установи, легалізовані відповідно до законодавства» [5].

У Законі України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» визначено, що інститутами громадянського суспільства є неприбуткові організації, які діють відповідно до законодавства України [6]. Таким чином, у підході законодавця чітко окреслено, що прибуткові організації не можуть бути віднесені до структур громадянського суспільства.

Поряд із поняттям «інститути громадянського суспільства» вживають в юридичній літературі і поняття «інституція громадянського суспільства», під яким, наприклад, А. М. Мерник пропонує розуміти «добровільно утворений, відносно самостійний, легалізований структурний елемент громадянського суспільства, який діє з метою задоволення інтересів соціально активних його членів на основі принципів самоврядності та в межах правового поля». Варто зауважити, що у межах інституційного підходу вчена виділяє інститут та інституцію. Інститут остання визначає як вищу форму розвитку інституції [7, с. 3]. У цілому ми погоджуємося з позицією авторки, однак на наше переконання, більш детальної аргументації потребують критерії за якими можливо розмежувати ці категорії. Вважаємо, що доцільніше називати інституціями ті об'єднання громадськості, які ще не стали формалізованими, однак у разі вчинення комплексу дій, спрямованих на їх реєстрацію у порядку передбаченому законом, зможуть набути статусу інститутів.

Про недопустимість ототожнення змістовних складових таких понять як «інститут» та «інституція» неодноразово наголошувалося в юридичній літературі. Так, М. С. Кармазіна та О. В. Шурбова зауважили, що питання синонімії цих понять слід вирішувати шляхом окреслення специфіки їх застосування та неприпустимості ототожнення їх значень. На думку вчених, інститут у демократичному суспільстві – завжди інституція (проте не завжди об'єктивно існуюча

інституція за демократії є офіційним інститутом) [8, с. 17]. Ми вважаємо, що поняття «інституція» ширше, а іноді воно навіть може включати в себе й інститути, проте інститут – це завжди надбання держави, адже реєструється, діє та припиняє свою діяльність у порядку, передбаченому законом. При цьому, неприпустимим є ототожнення інституцій громадянського суспільства з політичними, соціальними та правовими інститутами держави.

Також у цьому контексті вважаємо доцільним навести висновки, сформульовані С. П. Соляром. Вчений констатує, що громадянське суспільство може вільно обирати форми свого існування, а тому його інститути можуть бути як формалізованими (тобто такими, що здобули певний, передбачений законодавством, правовий статус у той спосіб, який встановлено офіційно закріпленими нормами права), так і неформалізованими (такими, що засновані на певній стійкій формі спільної діяльності учасників суспільних відносин з метою реалізації певної спільної мети, які при цьому не потребують визнання з боку держави). При цьому до структури громадянського суспільства необхідно включати не тільки інститути, але й інші елементи громадянського суспільства, у тому числі ті форми громадянської активності, що перебувають у передінституційному стані або інституціоналізації не потребують (батьківські комітети, флешмоби, які можуть проводитися з певних соціально важливих питань – проблеми безпеки руху автомобільного транспорту, допомога дітям, вшанування людей похилого віку та ін.; участь в інтернет-спільнотах тощо). При цьому неформалізовані види активності будуть залишатися в сфері правового регулювання (оскільки їх учасники можуть розраховувати на судовий захист своїх прав у разі, якщо будуть чинитися перешкоди реалізації їх спільних інтересів), проте вони не будуть здійснюватися виключно у встановлених державою формах [4, с. 11].

Разом із тим, слід відмітити, що для позначення інституцій громадянського суспільства в юридичній науці використовують і поняття «інститут громадянського суспільства». Тому варто брати до уваги та піддавати оцінці завжди ту змістовну складову, яку вкладає автор у визначення відповідної дефініції.

Отже, вважаємо, що під інституціями громадянського суспільства слід розуміти неформалізовані самостійні, незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак

формалізованого об'єднання, хоча і діють у межах правового поля.

Іманентними ознаками інституцій громадянського суспільства є такі: 1) добровільність створення (на основі вільного волевиявлення його членів); 2) метою створення є реалізація суспільного інтересу шляхом спільної ініціативної діяльності їх членів; 3) діяльність відбувається відповідно до положень чинного законодавства, однак не зареєстрована у порядку, визначеному ним або ж не потребує такої реєстрації; 4) притаманний органічний тип управлінської структури, переважають горизонтальні зв'язки.

Вважаємо, що держава має забезпечувати належні умови для розвитку та функціонування структур громадянського суспільства. У контексті державного розвитку України, особливо пов'язаної відбудови, саме громадянське суспільство відіграватиме важливу роль у забезпеченні сталого розвитку держави, задоволенні потреб її громадян, реалізації багатьох функцій інститутів держави тощо, тому це має бути враховано під час формування державної політики.

Висновки. Демократична та правова держава створює належні умови для залучення та забезпечення подальшої активності громадськості в управлінні багатьма процесами, пов'язаними як з забезпеченням функціонування державних інститутів та і з забезпеченням життєдіяльності суспільства.

Громадянське суспільство представлене формалізованими структурами, які набувають статусу інституцій у випадку вчинення легалізаційних дій у порядку, передбаченому законом. Водночас до таких структур можуть бути віднесені і інституції, під якими слід розуміти неформалізовані самостійні та незалежні від держави добровільні об'єднання соціально активних громадян, які зорганізувалися для реалізації загального суспільного інтересу, однак ще набули ознак формалізованого об'єднання, адже не зареєстровані у порядку, передбаченому законом або ж взагалі не передбачають такої реєстрації, хоча і діють у межах правового поля. Об'єднує інститути та інституції їх залученість до забезпечення процесів життєдіяльності суспільства та участь в державному управлінні (шляхом здійснення громадського контролю), відсутність наміру одержання прибутку та загальна спрямованість діяльності, що полягає у реалізації суспільного інтересу її членів.

Ураховуючи дискусійність піднятої проблематики, окремих положень цього наукового вчення, вважаємо, що вони потребують подальших ґрунтовних досліджень.

Список використаних джерел:

1. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. К., 2004. 19 с.

2. Пилипенко Л., Позняковська Н. Концепції становлення і розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. *Механізм регулювання економіки*. 2023. №1 (99). С. 121–127. <https://doi.org/10.32782/mer.2023.99.19>
3. Любченко П. М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми. *Проблеми законності*, 2006. Вип. 78. С. 38–47.
4. Соляр С. П. Правове регулювання статусу та діяльності інститутів громадянського суспільства (теоретико-правове дослідження) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2014. 23 с.
5. Порядок сприяння проведенню громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади: затв. Постановою Кабінету Міністрів України від 05 листопада 2008 р. № 976 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2008-%D0%BF#Text> (дата звернення: 07.07.2023).
6. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 № 2834-XI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 11.07.2023).
7. Мерник А. М. Інституції громадянського суспільства: поняття, особливості, види : автореф. ... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2012. 20 с.
8. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція» : проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4. С. 10–19.